

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

PROF. DR.
NECATİ ÖNER
ARMAĞANI

CİLT : XL

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

PROF. DR.
NECATİ ÖNER
ARMAĞANI

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

TERTİP HEYETİ
PROF. DR. SÜLEYMAN HAYRİ BOLAY
DOÇ. DR. RECEP KILIÇ

ISBN: 975 - 482 - 492 - 4

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

TAKDİM

Ülkemizde bir türlü anlam veremediğim tuhaf alışkanlıklarımızdan birisi de, alanında temayüz etmiş ve değerli hizmetler vermiş insanların öldükten sonra takdir edilmeleri, ne büyük değer olduklarının ancak o zaman farkına varılması hadisedir. 35-40 yıl hizmet ettikten sonra aktif hayattan çekilen nice değerler bir köşede unutulur; öldükten sonra birden hatırlanır ve büyük hizmetler yaptığı anlatılır, nadiren de olsa adına armağan dediğimiz yayınlarla hakkı teslim edilmeye çalışılır.

Sonuçta kendisi ile ilgili hiçbir şey yapılmayanlara göre bu da olumlu bir davranıştır. Gecikmeli de olsa, bir hakkın teslimi olması açısından olumlu bir davranış olarak değerlendirilebilir.

Şüphesiz olması gereken, bu müstesna şahsiyetlerin, hayatta iken kendileri ile ilgili bu değerlendirmelerin yapılmasıdır. Gelenek bu istikâmette oluşursa herhalde çok daha isabetli olur.

Olması gerektiğini ifade ettiğimiz bu üslubun güzel bir örneği elimizdeki kitapla verilmektedir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 40 yılı aşkın öğretim üyesi ve yönetici olarak hizmet veren Prof. Dr. Necati Öner'in meslektaşları, dostları ve öğrencileri, bir vefa örneği olarak emek mahsulü bu eseri meydana getirdiler. Prof. Öner'i değişik yönleri ile, özellikle felsefe alanında ülkeye yaptığı ve yapmaya devam ettiği hizmetleri ile unutulmazlar arasına soktular. Şifahi ifade ve övgüler uçar gider, ama yazılı dökümanlar nesilden nesile intikâl eder, sonsuza dek bâki kalır.

Prof. Dr. Necati Öner'in meslektaşları, eski ve yeni öğrencileri onu çeşitli yönleri ile değerlendirdiler ve sonuçta felsefi ağırlıklı ve muhtevallı bir eser ortaya çıktı. Bu eserin yıllarca hizmet verdiği İlahiyat Fakültesi yayınları arasında yayınlanması en uygun yoldu. Nitekim öyle oldu; Üniversitemizin onayı ile eser elinize ulaşmış oldu. Bu ilgi ve yaklaşımı dolayısı ile Sayın Rektörümüze ve Üniversitesi Yayın Komisyonu ile Yönetim Kurulu Üyelerine şükranlarımı sunarım. Baskıyı gerçekleştiren Üniversitemiz matbaasının değerli yönetici ve çalışanlarına ayrıca teşekkür ederim.

Yeni ve olması gereken bir gelenek oluşturması dileği ile okuyucuya saygı ile sunulur.

*Prof. Dr. M. Sait Yazıcıoğlu
Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dekanı*

PROF. DR. NECATİ ÖNER'E SAYGI!

Osmanlının en büyük şâiri kabul edilen Bâkî

*Kadrini seng-i musallâda bilip ey Bâkî
Durup el bağlayalar karşına yârân sâf sâf!*

diyor. Koca Bâkî bile zımnem, hayatta kadrinin iyi bilinmediğinden şikayet ediyor. Ferid Kam da:

*Sağlığında nice ehl-i hünerin
Bir tutam tuz bile konmaz aşına
Evvel ânu öldürürler acından
Sonra bir Türbe dikerler başına*

diyerek insanların kadir bilmezliğinden, kıymetleri heba etmelerinden, nankörlükten ve vefasızlıktan şikayet etmektedir.

Başka toplumlar nasıldır? Bilmem, ama bizim toplumumuzda vefasızlık ve kadirbilmezlik eskiden beri şikayet edilecek kadar yaygın sayılır.

Daha erken dönemlerde Üniversitelerimizde büyük hizmetler görmüş çok değerli hocaların adına çıkarılan armağanların büyük bir kısmı, onların vefatlarından sonra çıkarılmıştır. Armağan edilen değerlerin haberi olmadıktan, vefalılığın hazzını tatmadıktan sonra, armağanın değeri ne olacaktır?

İşte bu düşüncelerle Prof. Dr. Necati ÖNER hocamızın yarım asra varan hasbî (karşılıksız) hizmetlerinin hatırlanmasına vesile olması için bir "Armağan Kitabı" hazırlamayı düşündüm. Bana Doç. Dr. Recep KILIÇ her bakımdan yardımcı oldu. Türkiye'deki 70 kadar seçkin felsefeciyeye ve hocanımdan diğer bazı dostlarına haber verip yazı istedik. Hepsini memnuniyetle katılabileceklerini söyledi. Fakat bir kısım arkadaş, mazeretleri sebebiyle katılamadı. Zaman ayırıp çok değerli yazılar gönderen arkadaşların hepsine kalbî teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunarım. Neticede hocamıza lâayık kalıcı, muhtevalı büyük bir kitap meydana geldi.

Kitabın yayımlanması için Gazi Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Enver Hasanoğlu alâka gösterdi. Üniversite adına yayımlayabileceğini söyledi. Fakat Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, 'bu kitabı neşretmek bize düşen bir vazifedir' diye kitaba el koydu. Derhal Rektör Sayın Prof. Dr. Günal AKBAY ile görüşüp karar çıkarttı. Sayın Dekana ve Sayın Rektör AKBAY'a da bu sıcak alâkadan dolayı teşekkür ederim. Her bakımdan örnek bir hareket ve örnek bir kitap oldu. Bu, muhterem ÖNER'e, lâyük olduğu saygının küçük bir nişanesidir. Nice nice yıllara!... Derin saygılarımızla...

Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY

İÇİNDEKİLER

Sayfa

HAYATI, ESERLERİ VE HAKKINDA YAZILANLAR

Araş. Gör. İsmail KÖZ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Biyografisi</i>	3
Doç. Dr. Recep KILIÇ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER ile "Düşüncelerinin Gelişim Seyri" Üzerine Yapılan Mülakat</i>	9
Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY, <i>Felsefe Yapmak ve Necati ÖNER</i>	15
Prof. Dr. Afşar TİMUÇİN <i>Hocamız Necati ÖNER</i>	21
Prof. Dr. Bilal DİNDAR <i>Felsefeyi Sevmek</i>	23
Prof. Dr. Şahin YENİŞEHİRLİOĞLU <i>Kendimle Sesli Bir Konuşma</i>	27
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Sosyal Yönü</i>	35
Prof. Dr. Necmettin TOZLU <i>Felsefeyi Güzelleştiren Adam</i>	39
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Hürriyet Anlayışı</i>	45
Doç. Dr. Vahdettin BAŞÇI <i>Örnek Bir İnsan Hocam Prof. Dr. Necati ÖNER</i>	79
Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir ÇÜÇEN <i>Mantığın Kaynağı Problemi</i>	83

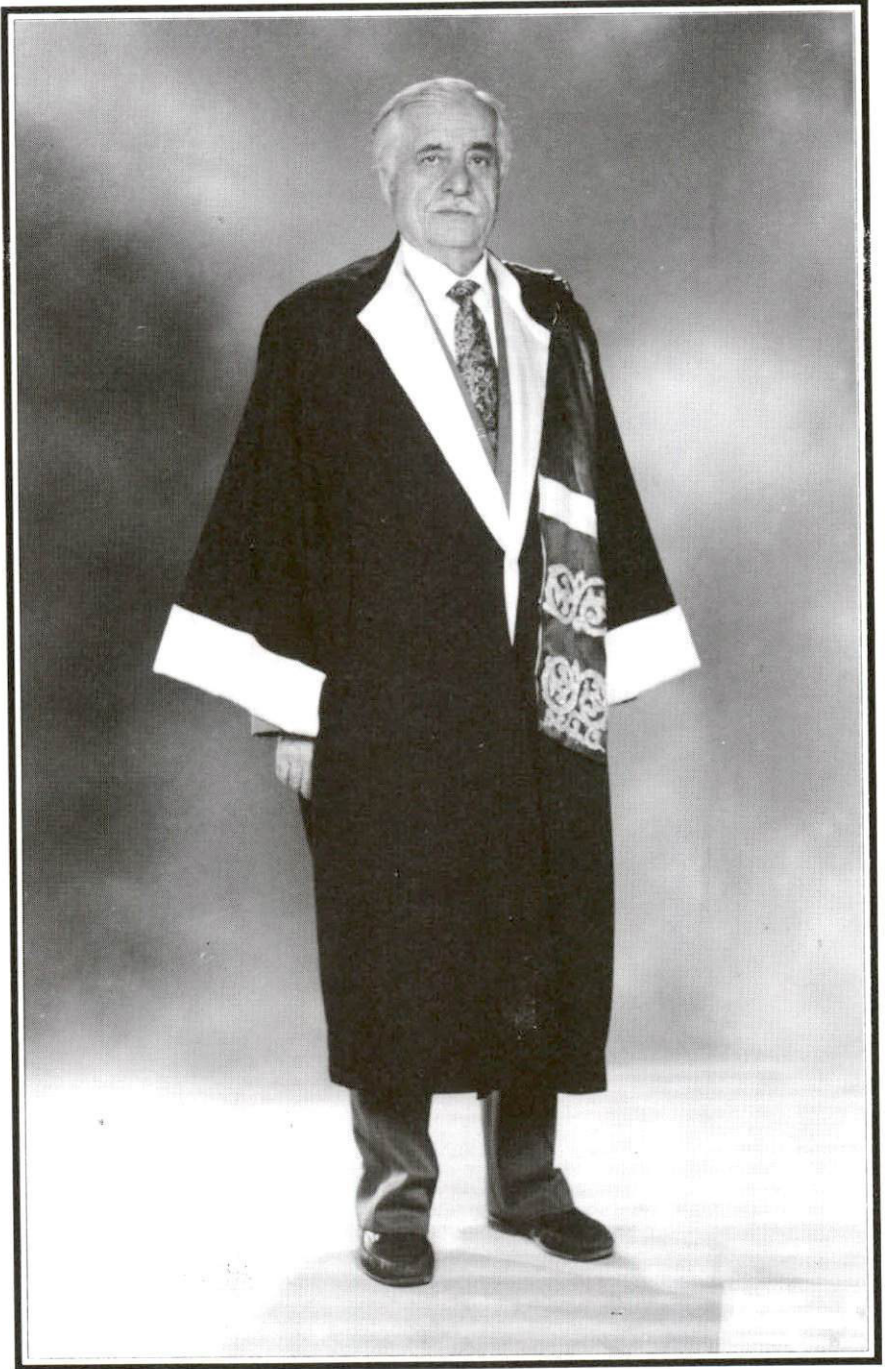
SİSTEMATİK FELSEFE İLE İLGİLİ YAZILAR

Prof. Dr. Teo GRÜNBERG <i>Bilgi Teorisi ve Gettier Problemi</i>	97
Prof. Dr. Abdulkuddüs BİNGÖL <i>İletişim Bağlamında Mantık ve Dil</i>	105
Prof. Dr. Teoman DURALI <i>Tarihin Dayanılmaz Ağırılığı</i>	117

VII

Prof. Dr. Doğan ÖZLEM <i>Felsefi Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihselcilik</i>	127
Prof. Dr. Hüsameddin ERDEM <i>Allah'ın Varlığının Delillerinin Kur'anî Temelleri</i>	147
Prof. Dr. Hanifi ÖZCAN <i>Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım "Temelcilik" ve "İmancılık"</i>	157
Doç. Dr. Hakan POYRAZ <i>Ahlaki Özgürleşmenin Önündeki Bir Engel Olarak Fanatizm</i>	177
Doç. Dr. Mustafa YILDIRIM <i>Düşünce Özgürlüğü Üzerine</i>	189
Doç. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN <i>Edebiyat İle Felsefe İlişkisi Üzerine</i>	195
Doç. Dr. Ayhan BIÇAK <i>Tarihin Yapısı ve Kültür Bilimlerindeki Rolü</i>	205
Doç. Dr. Recep KILIÇ <i>Din Öğretimini Temellendirme Problemi</i>	215
Yrd. Doç. Dr. Şahin FİLİZ <i>İslam Felsefesinde Tanrı Anlayışı Karşısında Bireyin Konumu Problemi</i>	223
Dr. Münir DEDE <i>Kapalı Toplum ve İlk İnanışlar</i>	243
J. Ronald ENGEL (Çeviren: İbrahim ÖZDEMİR) <i>Sürdürülebilir Kalkınma Ahlakı</i>	255
FELSEFE TARİHİ İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Ömer Naci SOYKAN <i>Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi</i>	271
Prof. Dr. Mehmet BAYRAKTAR <i>Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının İslâmî Kökenleri</i>	291
Doç. Dr. Nurten GÖKALP <i>Beden-Zihin Etkileşimi ve Popper İle Eccles</i>	301
Yrd. Doç. Dr. Ülker ÖKTEM <i>Descartes'da Bilginin Kesinliği Problemi</i>	311
Yrd. Doç. Dr. Emel KOÇ <i>J.P. Sartre Felsefesinde "Ben-Başkası-İletişim" Problemi</i>	333
BİLİM TARİHİ İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Mübahat Türker-KÜYEL <i>"Ulemâ-i Kiram" ve "Tafra-Tehille"</i>	351

Prof. Dr. Esin KAHYA <i>Erzurum'lu İbrahim Hakkı</i>	371
Prof. Dr. Hüseyin AYDIN <i>Kusta B. Luka ve Ruh İle Nefs Arasındaki Ayırım Adlı Kitabı</i>	387
Doç. Dr. Remzi DEMİR <i>Takiyüddin İbn Maruf'un Ondalık Kesirleri Trigonometri ve Astronomiye Uygulaması</i>	403
Doç. Dr. Melek DOSAY <i>Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin "Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz" Adlı Eseri</i>	425
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR <i>Kemâlüddin el-Fârîsi ve Tenkih el-Menâzır Adlı Kitabı</i>	433
KÜLTÜR HAYATI İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Mehmet AYDIN <i>"Türk Müslümanlığı" Üstüne Bazı Düşünceler</i>	445
Prof. Dr. Şafak URAL <i>Demokrasi Kavramı, Toplumsal Değerler ve Birey</i>	451
Prof. Dr. Muammer C. MUŞTA <i>Sekülerleşme Laiklik Demokrasi ve Eğitim</i>	461
Doç. Dr. Mehmet AĞÜN <i>1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar</i>	475
Yrd. Doç. Dr. Uğur Köksal ODABAŞ <i>Rıza Tevfik ve Felsefesi</i>	499
Dr. Yaşar KALAFAT <i>Horasan Eri Olarak Bilinen Anadolu Yatırları-I</i>	511

PROF. DR. NECATİ ÖNER

***FELSEFE TARİHİ İLE
İLGİLİ YAZILAR***

SPİNOZA'NIN "NATURA NATURANS" VE "NATURA NATURATA" KAVRAMLARININ İSLÂMÎ KÖKENLERİ

*Prof. Dr. Mehmet BAYRAKDAR**

*Felsefe sevgisini kendisine borçlu olduğum saygı
değer ilim adamı hocam Necati ÖNER Bey'e ithafen.*

Spinoza'nın felsefesini özetleyen iki temel kavramı vardır : Natura naturans ve Natura naturata.

Bu kavramlarla ne anladığını Spinoza Etik'te bize özlü bir şekilde kendisi şöyle anlatır : " Konuya devam etmezden önce, Natura naturans (Tabiatlaştıran Tabiat) ve Natura naturata'dan (Tabiatlaşan Tabiat) ne anlaşılması gerektiğini burada açıklamak, daha doğrusu onu göstermek istiyorum. Zira daha önce söylenilenle ispat edilmiş olduğunu düşünüyorum ki, Tabiatlaştıran Tabiat ile, kendinde varolan ve kendisiyle düşüneni, başka bir deyişle ezeli ve sonsuz bir öz ifade eden cevherin bu sıfatlarını, ya da (14.önermenin 1.sonucu ve 17.önermenin 2.sonucu) hür neden olarak düşünülen Tanrı'yı anlamak gerekir. Tabiatlaşan Tabiat ile, Tanrı'nın tabiatının zorunluluğundan ortaya çıkan herşeyi, başka bir deyişle sıfatlarının her birinin zorunluluğundan, ya da Tanrı'da varolan ve Tanrı'sız ne varolabilen ne de tasarlanabilen şeyler olarak düşünülen Tanrı'nın sıfatlarının tavırlarının hepsini anlıyorum"¹.

Görüldüğü gibi, Spinoza'ya göre, Natura naturans, Tanrı'dır; daha doğru bir ifadeyle Tanrısal nedenin tabiatıta içkinliğidir. Natura naturata, Tanrı'nın sıfatları ve tavırlarıyla ortaya çıkan şeylerin hepsi, yani tabiatdır. Spinoza'nın bu iki kavramı Osmanlı Türkçe'sinde eskiden sırasıyla Tabiat-ı Fâtıra (Yaratıcı tabiat) ve Tabiat-ı Meftûre (Yaratılmış tabiat)

* Ankara Üniversitesi Felsefe Profesörü.

1. Spinoza : Ethique (I.Kısım, Proposition XXIX, Scolie) Fransızca tercüme Ch.Appuhn, Paris, Garnier - Flammarion, 1965, s.52-53. Bu iki terimin Spinoza'nın bütün eserlerinde geçtiği yerler için bkz. E.Giancotto Boscherini : Lexicon Spinozanum, s.735-736.

kavramlarıyla karşılanmıştır. Daha açık olarak, o halde, Spinoza'ya göre, *Natura naturans*, tek Cevher olan Tanrı ve O'nun sıfatlarını ifade eden bir kavram iken; *Natura naturata* ise, Tanrı'nın düşünce ve madde olarak yayılımını anlatan, bütün tavır sistemini ifade eden bir kavramdır. Bu iki kavramın Spinoza'da ne anlama geldiğini kısaca böylece hatırlattıktan sonra, esas konumuza geçebiliriz.

Bundan bir asırdan biraz fazla bir zaman öncesine kadar, bu iki kavramın Spinoza'ya has ve onun felsefeye özgün katkısı olarak kabul ediliyordu. Ancak, H.Siebeck'in 1890 yılında yayımlanan kısa bir makalesi², konuya tartışmalı hale getirmiştir; o, *natura naturans* ve *natura naturata* kavramlarının Spinoza'dan önce St.Thomas d'Aquin tarafından kullanıldığını, ona ve dolayısıyla Spinoza'ya da bu kavramların İbn Rüşd'ün, Aristo'nun "Fizik" ve "Gökyüzü" adlı eserleri üzerine yaptığı Şerhler'inin Latince çevirileriyle geçtiğini göstermiştir.

Siebeck'ten sonra, bu mesele birçok felsefe ve düşünce tarihçisinin dikkatini celbederek kavramların tarihi kökenleri araştırılmıştır. Bütün bu araştırmalardan ortaklaşa şu sonuç ortaya çıkmaktadır³:

Bu iki kavramın Batı'da ilk defa XIII. yüzyılın ilk yarısında Aristo'nun eserlerini şerh eden müslüman filozofların özellikle de İbn Rüşd'ün eserlerinin Latince'ye çevirileri ile onların Batı felsefesine etkisiyle ortaya çıktığı ve bu yüzyıldan sonra sadece filozoflar değil hukukçular ve siyâsetçiler de olmak üzere bir çok batılı düşünür tarafından yaygın bir biçimde kullanılarak Spinoza'nın zamanına kadar ulaştığıdır .

Bu araştırmacılardan bazıları özellikle Lucks ve Weijers, XIII. yüzyıldan Spinoza'ya kadar kimlerin bu iki kavramı hangi eserlerinde nasıl kullandıklarını kronolojik bir sıraya göre vererek bir istatistik oluşturmuşlardır⁴. Bizim burada bu kimselerin hepsinin isimlerini burada teferruatlı bir şekilde zikretmemize gerek yoktur. Bir örnek olması için, bu kavramlardan birisini veya her ikisini birden kullanmış olan çok tanınan bazı isimleri hatırlatmakla yetinelim.

2. Siebeck (H.) : "Über die Entstehung der Termini *natura naturans* und *natura naturata*", *Archiv für Geschichte der Philosophie*, III, 1890, s.370-378.

3. Siebeck (H.) : *Agm.*, s.375; Lucks (H.A.) : "*Natura naturans – natura naturata*", *The New Scholasticism*, IX, 1935, s.12 vd.; Weijers (O.) : "Contribution à l'histoire des termes *natura naturans* et *natura naturata* jusqu'à Spinoza", *Vivarium*, XVI, I, 1978, s.70-71; Lemay (R.) : *Abu Ma'shar and Latin Aristotelianism in the Twelfth Century*, Beyrut, 1962; Kraus (P.) : *Jabir Ibn Hayyâh*, Kahire, 1942, II, s.137 ve dipnot 2; Kraemer (J.L.) : *Philosophy in the Renaissance of Islam*, Leiden, Brill, 1986, s.177 ve dipnot 77, 275.

4. Lucks (H.A.) : *Agm.*, 1-24; Weijers (O.) : *Agm.*, s.71-78. Bu terimleri kullanan batılı hukukçuların bir listesi için bkz. Tierney (B.) : "*Natura id est Deus : a case of Juristic pantheism*", *Journal of the History of Ideas*, XXIV, 3, 1963, s.307-322.

XIII. yüzyıl : Vincent de Beauvais, St.Bonaventure, Michael Scot, St.Thomas. XIV. yüzyıl : M.Eckhardt, Raymond Lulle, W.Ockham, Pietro d'Abano. XV. yüzyıl : Giovanni Dominici, Franciscus Sanson, Lambertus de Monte. XVI ve XVII. yüzyıl : Alexander Hegius, Jean de St. Thomas, Francis Bacon, Giordano Bruno, Spina'dan birazcık yaşlı Hollandalı daha az tanınan iki filozof : Heereboord (1614-1661) ve Clauberg (1622-1665).

Ancak, bu terimleri ilk defa kimin kullandığı, Spinoza'nın bu kavramları doğrudan St.Thomas'dan veya İbn Rüşd'ten mi, veya her hangi bir başka filozoftan mı aldığı; onları öncekilerden değişik bir anlamda mı kullandığı gibi çeşitler sorular hakkında araştırmacılar arasında görüş ayrılıkları ve çelişkiler vardır.

Kendi araştırmalarımızla bizden önceki araştırmacıların ışığı altında bu ve benzeri sorulara cevap arayalım.

Önce, Spinoza'nın bu kavramları başkasından alıp-almadığı sorusuyla başlayalım. Spinoza, "Le Court Traité de Dieu, de l'Homme et de sa Béatitude" adlı eserinin VIII. Bölümünün I. kısmında bu kavramların başkaları tarafından kullanıldığını ve Natura naturans ile Thomistlerin (Thomacıların) Tanrı'yı anladıklarını söylemektedir. Buradan açıkça anlıyoruz ki, Spinoza'nın kendisi bu kavramların kendinden daha önce en azından Thomistlerce kullanıldığını biliyordu. İşte buna dayanarak Siebeck Spinoza'nın St.Thomas aracılığıyla İbn Rüşd'ten ve Wolfson başta olmak üzere bazıları da Spinoza'nın bu kavramları doğrudan St.Thomas'dan aldığını söylemektedirler⁵. Ancak Weijers, Spinoza'nın ne İbn Rüşd'ün şerhlerini ne de St.Thomas'ı okumamış olacağını ve onun sözkonusu eserinde St.Thomas'tan değil Thomacıardan bahsettiğini öne sürerek, Wolfson'a karşı çıkmaktadır⁶. Buna karşılık, Weijers Thomacıardan Spinoza'nın kasdının sadece Jean de Saint-Thomas olabileceğini, böylece de Spinoza'nın bu yazardan esinlenmiş olabileceğine işaret etmektedir⁷.

Burada bir hususu hatırlatmakta yarar vardır : Ünlü teolog ve filozof St.Thomas, "Summa Theologica" (I, II, qu', 86, art.6, Turin-Rome, 1948, s.397 ve De div. nom. IV, 21, Turin-Rome, 1950, s.206) adlı eserinin iki yerinde, Natura naturans kavramından bahsederken, bunu kendi görüşü olarak değil, bazılarının Tanrı'yı "Natura naturans" olarak adlandırdığını söyleyerek, bunu "bazılarının" görüşü olarak aktarmaktadır ve tenkid etmektedir. Buna rağmen, Weijers'in de işaret ettiği gibi, bazı Thomacılar, özellikle XVI. yüzyılda yetişen Jean de Saint-Thomas gibi birisi, Tanrı'yı "Natura naturans" kavramıyla özdeşleştirmişlerdir.

5. Siebeck (H.) : Agm., s.375; Wolfson (H.A.) : The Philosophy of Spinoza, Cleveland and New York, Meridian Books, 3.baskı, 1961, C.I, s.16, 254-255.

6. Weijers (O.) : Agm., s.79.

7. Weijers (O.) : Agm., s.80.

Diğer bir husus, St.Thomas devrinde yani XIII. yüzyılda Natura naturans kavramının ilk defa kullanıldığı metinlerden birisi, yaklaşık olarak 1230 ve 1240 yılları arasında Paris'te yazılan ve Sahte-Boèce bir metin olarak bilinen "De disciplina scolarium" adlı risâledir. Bu risâle, Aristocu ve İbn Rüşdçü bir karaktere sahiptir.

St.Thomas devrinde yazılan bu ve diğer benzer risâlelerde, Natura naturans ve Natura naturata kavramlarından bahsedildiğinde, göze çarpan bir husus şudur : Genelde St.Thomas'da dahil bütün yazarlar bu kavramları ismini açıkça zikretmedikleri "birisi" nin veya "bazıları" nın görüşü olarak aktarmaktadırlar.

Başlangıçta da belirttiğimiz gibi, bütün çağdaş araştırmacılara göre, bu kavramlar Avrupa'da XIII. yüzyılın ilk yarısında Müslüman yazarların özellikle İbn Rüşd'ün Aristo'nun eserleri üzerine yaptığı şerhlerin Latince'ye çevirileriyle ortaya çıktığı hususunda birleşmektedirler. O halde, bu yüzyıldaki batılı düşünürlerin "birisi" veya "bazıları" gibi ismini zikretmedikleri düşünürlerin, ya doğrudan İbn Rüşd olduğunu veya batılı ilk İbn Rüşdçüler'den birisinin veya bazılarının olabileceğini kolaylıkla farzedebileceği gibi, aynı zamanda bunların Câbir İbn Hayyân ve ondan etkilenen bazı batılı yazarlar da olacağı farz edilebilir – ki bu hususa aşağıda değineceğiz.

Buraya kadar söylenenlerden şu sonuç çıkmaktadır ki, Spinoza kullandığı kavramların kendinden önce, en azından kendi ifadesine göre, Thomacılar tarafından kullanıldığını biliyordu. Madem ki, her hangi bir isim zikretmese de, onları genel olarak zikrediyor, kavramları onlardan aldığını düşünmek ilk bakışta en akla yakın ihtimal olmasına rağmen, bu onun doğrudan İbn Rüşd'ten veya St.Thomas'tan almış olabileceği ihtimalini dışta bırakmaz. Çünkü Spinoza gibi bir filozofun, Weijers'in iddiasının aksine, St.Thomas'ı okumamış olabileceğini düşünmek pek mümkün gözükmemektedir. Kaldı ki, yukarıda isimlerini zikrettiğimiz yaşıttışı ve hemşehrisi iki filozof bile bu kavramları kullandığına ve kendinden önce yaygın olarak kullanıldığına göre, bir kaynak değil, buna Giordano Bruno'nun eseri ve İbn Rüşd'ün sözkonusu Latince çevirileri de dahil bir çok kaynaktan öğrenmiş olmasını düşünmek daha doğrudur. Zira bir çok çağdaş araştırma bize İbn Rüşd'ün Spinoza'ya olan doğrudan etkisinden bahsetmektedir .

Spinoza aldığı bu kavramlara yeni bir anlam mı yüklemiştir ? İkinci önemli sorumuz budur. Wolfson, Guérault ve Weijers, Spinoza'nın kavramları anlam değişikliğine tabi tutarak kendi panteist anlayışını yansıtan

8. Bkz. Gauthier (L.) : Ibn Rochd (Averroes), les Grands Philosophes, Paris, PUF., 1948, s.268-277; Weijer (W.) : "Overeenkomst van Spinoza's Wereldsbeschouwing met de Arabische wijsbegeerte", Tijdschrift voor Wijsbegeerte, 1920.

yeni anlamda kullandığı fikrinde birleşmektedirler⁹. Eğer Spinoza'nın bu kavramları St.Thomas'dan ve Thomascılardan aldığını, bu yazarların söylediği gibi kabul edecek olursak, onun onları anlam değişikliğine uğrattığı fikrini kabul etmek zorunda kalırız. Zira, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, başta St.Thomas olmak üzere birçok Thomacı, Natura naturans ve Natura naturata kavramlarından söz ederken, onlardan birisinin veya bazılarının kavramları olarak sözetmektedirler; buna bağlı olarak da hem benimsemediklerini ifade ederler, hem de onların anlamını "natura universalis" gibi o devirde yine yaygın olarak kullanılan başka kavramların anlamlarıyla bazen karıştırılarak bazen aynileştirerek ele almaktadırlar; bu durum özellikle açıkça St.Thomas'da görülmektedir. Francis Bacon ve Giordano Bruno hariç, hemen Spinoza'dan önceki bütün diğer düşünürler bu kavramlarla sadece Yaratıcı prensibin, yaratmadan ayrılığını fakat aynı zamanda yaratma ile olan yakın ilişkisini ifade için kullanmışlardır; hatta Natura naturans'ı St.Thomas'da olduğu gibi Evrensel Tabiat (natura Universalis) kavramıyla aynı saymışlar fakat onu Tanrı ile aynileştirmemişlerdir. Spinoza'nın çok yakından düşüncelerini tanıdığı Bruno örneğin, kavramları hemen hemen Spinoza ile aynı anlamda kullanmıştır; yani Natura naturans ile Tanrı'yı kast etmiştir¹⁰.

Görülüyor ki, özellikle başta Bruno olmak üzere bildiğimiz veya henüz bilmediğimiz bazı düşünürler kavramları Spinoza'dan önce, Spinoza'nın kullandığı anlamda kullanmıştır. İşte bunun için biz yukarıda Spinoza'nın ihtimal dahilinde görülen ilham kaynaklarından birisi olarak Bruno'ya işaret ettik. Hiç şüphesiz Spinoza bu bağlamda Bruno ismini zikretmese de o, kendisinin doğrudan esin kaynağıdır. Çünkü Höffding'in de haklı olarak belirttiği gibi, Spinoza ilk defa Natura naturans ve Natura naturata kavramlarından bahsettiği ilk eseri "Le Court Traité" ve esere ekli küçük diyalog, kesin olarak Bruno'yu çağırıştırılmaktadır; Bruno'nun fikirleri taklit edilerek kaleme alınmıştır. Bruno'nun sonsuzluk ve doğanın tanrısallığı fikri, Spinoza'yı Tanrı kavramını, doğa kavramına sıkı bir şekilde bağlamaya itmiştir¹¹. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Bruno, Spinoza'dan önce her iki kavramda onun kullandığı anlamda kullanmıştı. Spinoza, buna rağmen Bruno'yu sadece bu eserinde değil hiçbir eserinde hiçbir konuda ismen zikretmemektedir. Weijers'in Bruno'nun kullanımının Spinoza'nın kullanımına yakınlığını bildiği halde, Spinoza'nın ilham kaynağı olarak, Jean de Saint-Thomas'ı göstermesini anlamak kolay de-

9. Wolfson (H.A.) : *Age.*, s.254-255; Guérout (M.) : *Spinoza I*, Hildesheim, 1968, App.13, s.566-567; Weijers (O.) : *Agm.*, s.78. Spinoza'nın kavramlarının yorumu için ayrıca bkz. Martineau (J.) : *A Study of Spinoza*, London, 1882, s.224-226; Walsh (F.A.) : "The God of Spinoza", *The News Scholasticism*, III, 1929; Lovejoy (A.O.) : *The Dialectic of Bruno and Spinoza*, Berkeley, 1904, s.141-174; Delbos (V.) : *Le Problème Moral dans la Philosophie de Spinoza et dans l'Histoire du Spinozisme*, Paris, F.Alcan, 1893, s.27-46.

10. Bruno (G.) : *Della causa*, ed. A.Guzzo-R.Amerio, Milano, 1956, s.378.

11. Höffding (H.) : *Histoire de la Philosophie*, Fransızca terc.: P.Bordier, Paris, F.Alcan, 1924, C.I, s.310-324.

ğildir. Ayrıca bu yazarın bir çelişkisi daha vardır, o da bir taraftan Spinoza'nın bu kavramları öncekilerin kasd etmediği bir anlamda kullanıldığını söylüyor, diğer taraftan da Spinoza için ilham kaynağı gösterdiği Jean de Saint -Thomas'ın *Natura naturans* ile Tanrı'yı anladığını söylüyor. Weijers'i çelişkiye sevk eden Spinoza'nın "Thomacılar bununla Tanrı'yı kasd ettiler, fakat onların *Natura naturans*'ı bütün cevherlerin dışında olan bir varlığı" şeklindeki cümlesidir¹².

Buradaki Spinoza'nın vurgulamak istediği ince nokta, Weijers'in anladığının aksine, Spinoza Thomacıları kavramlar için kaynak göstermiyor, onlarla kendisi arasındaki kavramların kullanışındaki anlayış farkına işaret etmektedir.

Dolayısıyla, ikinci soruyla ilgili söylediklerimizden çıkan sonuç şudur: Şimdilik müslüman düşünürlerin sözkonusu kavramları kullanımıyla ilgili görüşlerini bir kenara bırakacak olursak, Bruno ve diğer panteistlerden bazıları kavramları Spinoza'dan önce onun kullandığı anlamlarda kullanmışlardır; ancak Spinoza kendi panteist anlayışıyla kavramlara daha çok netlik kazandırmıştır. Tanrı bir yönüyle ilk sebep (*prima causa*) olmasıyla *Natura naturans*'dır; fakat yaratma veya doğanın sebebi olan Tanrısal sebep doğada içkin olduğu için diğer taraftan da aynı zamanda *Natura naturata*'dır. Böylece Spinoza, *Natura naturans* ve *Natura naturata* kavramlarıyla Tanrısal sebebinin içkinliği kavramını ilk sebeplenene (*primum causatum*) doğrudan bağlamaktadır. Dolayısıyla *natura* olma bakımından hem Tanrı, hem doğa aynı şeydir; fakat ikisi arasındaki ayrılık, Tanrı'nın sadece *natura naturans* olmasında buna karşılık doğanın sadece *natura naturata* olmasındadır.

Şimdi burada bizim açımızdan daha önemli olan son meseleye geelim: *Natura naturans* ve *Natura naturata* kavramlarını ilk defa kullanan kimdir ?

Daha önce de belirtildiği gibi, konuyla ilgilenen bütün yazarlar, tabiatlaştırmak anlamına Latince *naturare* fiil şekli ile bu fiilin *natura naturans* şeklindeki ismi fâil (aktif şekli) ve *natura naturata* şeklindeki ismi mefûl (pasif şekil) olarak kullanımı, müslümanların özellikle de İbn Rüşd'ün Aristo'nun eserleri üzerine yaptıkları şerhlerin Latince'ye çevrilmesinden sonra, Avrupa'da XIII. yüzyılda kullanılmaya başlandığı konusunda hem fikirdirler.

Aynı şekilde, *naturare* fiili ile *Natura naturata* kavramının İbn Rüşd'ün Aristo'nun "Fizik" ve "Gökyüzü" adlı eserlerine yaptığı şerhler ve onların Latince çevirilerinde bulunduğu konusunda da hem fikirdirler.

12. Spinoza : *Le Court Traité*, ed. Van Vloten-Land, La Haye, 1914, VIII. Bölüm, 1.kısım, s.45.

Bu sebeple İbn Rüşd ile ilgili daha fazla bir şey söylemeye gerek yoktur. Ancak söylenmesi gereken şey, İbn Rüşd'ün bu kavramları ilk kullanan kimse olmadığıdır; çünkü aşağıda görüleceği gibi, ondan daha önceki bazı müslüman düşünürler tabiat kavramı üzerinde tartışırken bu kavramlardan söz etmişlerdir. Bu konuya geçmezden önce, bu arada iki noktaya değinmek lazımdır.

Birincisi, Siebeck makalesinin baş kısmında, natura naturans ve natura naturata kavramlarının türetimine temel olabileceğini düşündüğü Yunanca bazı kelimeler üzerinde durmaktadır; neticede âdeta sözkonusu kavramların o Yunanca kelimelerin Latince'ye tercümesiymiş gibi görerek, böylece kavramların temelini ve önceliğini Yunan düşüncesine bağlamak istemektedir. Ancak, buna natura naturans ve natura naturata kavramlarının ileri sürülen Yunanca kelimeler ile bir ilgisi olmadığını söyleyen Kraus şöyle devam ediyor : Tâbi'a (tabiatlaştırın) şekli hasseten Arapça'dır, ondan (Tab'a kökünden) pasif şekil [matbû'] (tabiatlaşın) da teşkil edilebilir... "...Skolastik natura naturans ve natura deyimlerinin, Arapça üzerine şekillendiği görülmektedir. Bu Arapça terminolojinin ayrıcalıklı özelliği, sadece Arapça kökün türetime elverişliliğinden değil, daha ziyade Arapça (tabî'a) kavramını (Yunanca) physis kavramından ayıran farktan ortaya çıkmaktadır"¹³. Anlaşıldığı gibi, skolastik devirden itibaren kullanılmaya başlayan Latince kavramlar Yunanca kelimelerin değil, bu Arapça kelimelerin karşılığı olarak ortaya çıkmışlardır.

İkinci nokta, Weijers'in Natura naturans kavramını Michael Scot'un icad etmiş olabileceğini söylemesidir¹⁴. Belki bu kavramı Batı'da ilk kullanan bu düşünür olabilir; fakat ilk mücidi değildir. Gerçekten Natura naturans kavramı, Scot'un astroloji ve onun tarihiyle ilgili çeşitli müslüman yazarlardan alıntılarının bol olduğu "Liber Introductorius" adlı eserinde geçmektedir. Ancak bu, onun bu kavramın mücidi olduğunu göstermez. Latin İbn Rüşdçülüğün kurucularından sayılan Scot'un Arapça'dan Latince'ye İbn Rüşd'ün eserleri de dahil bir çok Arapça eserin mütercimi olduğu ve bu arada Câbir İbn Hayyân geleneğini yansıtan iki simya kitabının (Minus Magisterium ve Magisterium) kendisine atfedildiği düşünüldüğünde, Scot'un bu kavram doğrudan Câbir'den veya bir başka müslüman düşünürden almış olmasına kesin gözüyle bakabiliriz.

Kraus ve Kraemer'in de belirttiği gibi, Natura naturans ve Natura naturata kavramları Câbir İbn Hayyân (721-815)'dan Sicistânî (ö.1000) ve Tevhidî (ö.1023)'ye kadar bazı müslüman düşünürler tarafından kullanıldığını bilmekteyiz.

13. Kraus (P.) : Agm., s.137, dipnot 2.

14. Weijers (O.) : Agm., s.71.

Câbir İbn Hayyân, bu ünlü bilimadamı ve filozof, şimdiki bilgilerimize göre sözkonusu kavramları ilk kullanan kimsedir¹⁵. Bu, başlığı bile özellikle kavramlar arasındaki ayrımı gösteren Kitâbu't-Tabî'a wa'l-Matbû' adlı eserinde görülmektedir. Ayrıca Câbir, Kitâbu'l-Hamsîn adlı eserinde, tabiatlaştıran anlamında tâbi' kavramından söz etmektedir; Allah'ın doğrudan yarattığı evrensel aklı, tabiatın tabiatlaştıranı olarak ele almaktadır; ayrıca yaratmaya ilişkin bütün prensipler, burada evrensel aklı ve onun tabiatlaştırdığı doğayı, Yaratıcı Allah (el-Bâri) kendi üzerinde toplamaktadır¹⁶. Dolayısıyla Allah, doğrudan yarattığı evrensel akıl aracılığıyla, hem tabiatın tabiatlaştırmacısı, hem de bir bakıma tabiatlaşan oluyor.

Daha sonra, Natura naturans ve Natura naturata (et-Tabî'atu't-Tâbî' ve't-Tâbî'atu'l-Matbû') kavramlarının, Ebû Süleyman es-Sicistânî ile Ebû Hayyân et-Tevhidî'nin tabiat kavramı üzerine yaptıkları filolojik ve felsefî tartışmalarda da ortaya çıkmış olduğunu görüyoruz. Bu tartışmalardan ortaya çıkan sonuç şudur ki, Arapça'daki tabî'at kavramının bizzat kendisi, özellikle gramer açısından, bu kavramın türediği tab' fiilinin hem aktif formunun tâbi'a (naturans) anlamını hem de pasif formunun matbû' (naturata) anlamını beraberce kendinde taşımasıdır; tâbi'a, tabiatın suretidir, matbû' ise, maddesidir¹⁷.

Ayrıca, "Fî'l-Muharriki'l-Evvel" adlı eserinde Sicistânî, Aristo'nun "Fizik" ve "Metafizik" adlı eserlerinde kullandığı İlk Muharrik kavramı üzerinde tartışırken, her iki eserdeki İlk Hareket Ettiren'in aynı şeyler olmadığını ileri sürer. Metaphysica'nın Lambda kitabındaki İlk Hareket Ettiriciyi, evrenin tabiatı olan nihâyî prensip olarak görür ve natura naturata anlamında yorumlarken, Physica'nın VIII. kitabındaki İlk Hareket Ettiriciyi, tabiattaki onu idare eden bir güç (kuvve) olarak görür ve natura naturans anlamında yorumlar Böylece, bu iki kavram arasında bir ayırım yapar¹⁸.

Görülüyor ki, Natura naturans ve Natura naturata kavramlarının tarihini Câbir'e kadar götürebiliyoruz. Câbir'den sonra da Sicistânî'den İbn Rüşd'e kadar bazı müslüman düşünürlerin bu kavramları kullandıklarını biliyoruz. Sonuç olarak o halde diyebiliriz ki, özellikle başta Câbir İbn Hayyân'ın ve İbn Rüşd'ün eserlerinin Latince'ye ve İbranice'ye tercümeleleriyle Batı'da XIII. yüzyılda bu kavramlar kullanılmaya başlıyor, ki bu zaten daha önce de belirtildiği gibi, konuyla ilgilenen günümüz araştırmacıların genel kanaatidir. Spinoza'nın bu kavramları doğrudan İbn

15. Kraemer (J.L.) : Age., s.177, 275.

16. Câbir İbn Hayyân : Kitâbu'l-Hamsîn, bkz.49. ve 50. bölümler, V, 136-137.

17. Tevhidî : el-Mukâbâsât, neşir M.T.Hüseyin, Bağdad, 1970, 79, s.311-312.

18. Sicistânî : Fî'l-Muharriki'l-Evvel, neşir. A.Bedevî : Muntahab Sivânî'l-Hikme ve's-Selâse Resâ'il, Tahran, 1974, s.372-376. Ayrıca bkz. Kraemer (A.J.L.) : Age., s.275, 291-292.

Rüşd'ten veya Câbir'den aldığına kesin gözüyle bakabiliriz. Doğrudan olmasa bile, yukarıda belirttiğimiz gibi Spinoza'nın esin kaynağı olan İbn Rüşdçü Bruno vasıtasıyla bu dolaylı olarak kesindir. Aynı şekilde Spinoza'nın kavramların içeriğine İbn Rüşd'ten, Sicistânî'den veya Câbir'den daha fazla temelde bir anlam da yüklemiyor. Ancak Spinoza kendi subjektif panteizm anlayışına bağlı olarak kavramları daha açık-seçik bir şekilde kullanıyor.

Spinoza'dan sonra da az-çok farklı anlamlarda *Natura naturans* ve *Natura naturata* kavramlarının kullanımı Alman idealistleri, özellikle de Schelling tarafından devam ettirilmiştir. Schelling birinci kavramı, tabiatın ideal üreticilik faaliyetini, ikincisini tabiattaki gerçek üretilmiş şeylerin bütününe ifade için kullanmıştır¹⁹. Bu kullanımda onlarda doğrudan Spinoza'nın etkisi görülebileceği gibi, "Modern İbn Rüşdçüler" olarak adlandırılan bu filozoflarda dolaylı bir İbn Rüşd etkisi de görmek mümkündür. Hatta denebilir ki, Schelling'in kullanımı, Spinoza'dan ziyade örneğin Câbir İbn Hayyân'ın kullanımına daha yakındır.

19. Schelling (F.W.J.) : *Einleitung zu dem Entwurf eines Systems der Naturphilosophie...* (1799), III, s.284.